

Citation:

J.P. Gumbert, Levensbericht G.I. Lieftinck, in:
Levensberichten en herdenkingen, 1995, Amsterdam, pp. 65-70

Herdenking door J.P. Gumbert

Gerard Isaïc Lieftinck

3 augustus 1902 – 9 mei 1994

Gerard Isaïc Lieftinck

Op 8 mei 1994 maakte Gerard Lieftinck nog een wandeling; de dag erna was hij dood. Zo kwam een plotseling einde aan een lang leven – een leven dat al een lange eindfase had gehad, waarin hij uit het zicht van de buitenwereld was verdwenen. Zo sterk en zo langdurig was deze afgeslotenheid, dat er een hele generatie van beoefenaren van zijn vak (de studie der Middeleeuwse handschriften) is opgegroeid die hem nooit gezien heeft. Toch is er een tijd geweest waarin men haast de indruk kon hebben dat hij de paleografie en handschriftenkunde in Nederland belichaamde. Die indruk zou niet juist geweest zijn (men hoeft slechts de namen van Kruitwagen en Hellinga te noemen om dat te onderstrepen); maar toch is het goeddeels aan zijn werk en zijn onderwijs te danken dat dit vak in dit land een plaats aan de universiteit, een eigentijds gezicht en een aanmerkelijke uitstraling heeft gekregen, en dat ons land ook in de internationale ontwikkelingen meetelt.

Lieftincks ontwikkelingsgang was bepaald niet rechtlijnig op dat doel gericht, en strookte ook niet met de huidige normen voor het wetenschappelijk onderwijs. Gerard Isaäk Lieftinck werd geboren te Amsterdam op 3 augustus 1902, als oudste zoon van een makelaar in tabak (lid van een familie waarvan ook andere takken in die branche zaten). Hij had verder een broer (een libellen-deskundige, die nooit een academische titel behaalde behalve een eredoctoraat) en drie zusters. Na een ook al niet simpele schooltijd ging hij in 1920 aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam geneeskunde studeren. Pas na jaren, in 1925, brak hij die studie af en begon aan een studie Nederlands. De drijfveer daartoe waren waarschijnlijk ‘de belangwekkende lezingen over de mystiek van mevr. L. de Hartog-Meyjes’, die hem tot het plan brachten ‘een studie te maken van de in Nederlandsche handschriften bewaarde mystieke geschriften’. In 1931 sloot hij zijn studie af; een eerste artikel, over Hendrik Mande, verscheen kort daarna.

Toen hij zich dan met de Middelnederlandse Tauler-vertalingen bezig wilde houden, bleek hem ‘dat een dergelijke onderneming vooralsnog niet aan de orde kàn zijn’, omdat de basis van onze kennis van de overlevering, de handschriften, niet bestudeerd was. ‘En zoo kwam ik tot de koerswijziging in mijn studie: niet Tauler’s sermoenen, maar de Middelnederlandsche handschriften die ons overleveren, hetgeen men in de Middeleeuwen op diens naam stelde, werden het onderwerp van mijn onderzoekingen.’ Daartoe heeft hij ‘enige jaren’ in Rotterdam ‘in de nabijheid’ van Willem de Vreese gewerkt (namelijk, sinds 1932, als volontair bij de bibliotheek van de Economische Hogeschool); van De Vreese heeft hij de beginselen van zijn vak geleerd. Maar toen hij in 1936 zijn dissertatie (met lof) verdedigde, lag voor hem het zwaartepunt nog altijd bij de uitgave van enkele tractaten, die hem ‘door schoonheid of originaliteit van gedachten en beelden’ trokken.

Zijn loopbaan droeg tot een verschuiving van dat zwaartepunt bij. Na korte aanstellingen aan de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek en de Haagse Koninklijke Bibliotheek kwam hij – jonggehuwd, kort na de geboorte van de eerste van

zijn twee zonen – in september 1939 aan de Universiteitsbibliotheek Leiden, om met name de Middelnederlandse handschriften te beheren (in 1942 werd hij conservator). Bij deze taak kreeg hij ook de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* of BNM onder zich, De Vreese's gigantische fichesysteem over Middelnederlandse handschriften, waar hij al tijdens zijn Tauler-studie profijt van getrokken had, en dat zojuist, na De Vreese's dood, aan de Leidse UB was overgedragen. Zo heeft hij een goed deel van de komende jaren besteed aan het voortwerken aan De Vreese's erfenis, met name de BNM en het deel 'Bouwstoffen' van het *Middelnederlandsch Woordenboek*. Bij de 'Bouwstoffen' is hij er, door drastische – soms wellicht te drastische – besnoeiing van de oude opzet, in geslaagd het werk tussen 1941 en 1952 inderdaad te voltooien. Bij het bewerken en bijhouden van de BNM werd hij zo grondig met de gebreken van De Vreese's materiaal geconfronteerd, dat hij sindsdien nooit meer de toch aan deze pionier verschuldigde waardering heeft kunnen opbrengen. Anderzijds is ook zijn eigen werk als beheerder van de BNM onder vuur gekomen – ten dele, naar men moet toegeven, terecht. De eigenschappen, die voor het beheren van een systeem van kaartenbakken nodig zijn, waren niet de zijne (en met de computerisering van de BNM, zoals die momenteel plaatsvindt, zou hij helemaal niets hebben kunnen beginnen). Het is niet daar dat zijn sterke punten lagen.

In die vroege Leidse jaren is Lieftinck echter ook begonnen zich tot zelfstandig paleograaf en handschriftenkundige te ontwikkelen (in nauwe en vriendschappelijke samenwerking met twee collega's van de UB: K.A. de Meyier en mejuffrouw E. Hulshoff Pol). Hij legde in deze jaren de grondslag voor zijn grondige kennis van het Leidse handschriftenbezit – een bezit dat hij trouwens, in zijn 15 jaren als conservator, met menige aardige aanwinst heeft weten te verrijken. Zijn aandacht ging in het begin toch wel het meest naar de Middelnederlandse handschriften uit. Hij had daarbij steun aan het werk van Kruitwagen, met name aan diens studie over de vijftiende-eeuwse schriftsoorten. Op de basis van Kruitwagens werk ontwikkelde hij eigen inzichten over de laatmiddeleeuwse Nederlandse paleografie, inzichten die hij vorm gaf in een nieuwe (zij het op middeleeuwse teksten gebaseerde) terminologie. Hij publiceerde deze in de inleiding op zijn catalogus der Middeleeuwse handschriften van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die in 1948 verscheen. (Deze catalogus had Deel I van een serie catalogi over handschriften van Nederlandse oorsprong moeten zijn; het is bij Deel I gebleven ...). De ontsluiting van een grote hoeveelheid devote teksten is het hoofddoel van de catalogus; maar Lieftinck besteedt ook meer aandacht dan tot dan gangbaar was aan 'de gedaante en de geschiedenis van het handschrift zelf', waarbij hij zich uitdrukkelijk op De Vreese beroept.

Inmiddels echter was hij, begin 1948, als lector in de Middeleeuwse handschriftenkunde benoemd om onderwijs te geven. (De enige eerdere Leidse leeropdracht op dit terrein was die van de buitengewoon hoogleraar S.G. de Vries, 1909-

1931). Onderwijs is hij blijven geven, als lector en sinds 1963 als gewoon hoogleraar, tot zijn emeritaat in 1972. Naar de aard van het vak en de omstandigheden van de tijd had hij nooit meer toehoorders dan op de vingers van een of hooguit twee handen te tellen waren. En het is niet te ontkennen dat ook systematiek en helderheid in de presentatie niet tot zijn sterke punten behoorden: zomin als hij een man van kaartenbakken was, was hij een man van handboeken. Integendeel, iemand heeft zijn colleges als 'zo helemaal niet professioneel' gekarakteriseerd. Maar het zal juist daardoor zijn geweest dat ze door menige toehoorder zeer inspirerend werden gevonden en soms jarenlang trouw werden gevolgd.

In deze naoorlogse jaren werd Lieftincks werkterrein breder, in meer dan één betekenis. Hij maakte enkele studiereizen naar Belgische en Noordfranse bibliotheken, die hem niet alleen internationale contacten bezorgden – waaronder de vriendschap met Egied Strubbe een aparte vermelding verdient – maar ook zijn kennis van andere dan laatmiddeleeuwse Nederlandse handschriften verdiepten. De belangrijkste neerslag van deze reizen was de studie over de bibliotheken van de Westvlaamse Cisterciënser-abdijen Ter Duinen en Ter Doest in de twaalfde en dertiende eeuw (1953). Toen ik onlangs in Parijs een collega leerde kennen en in het gesprek bleek dat ik zowel van Bischoff als van Lieftinck geleerd had, verklaarde zij jaloers te zijn: 'you've known all the great ones!' En het was het Ter-Duinen-boek dat haar deze bewondering voor Lieftinck ingaf. Het is namelijk, ondanks de niet glasheldere presentatie, een goed voorbeeld van wat wèl Lieftincks sterke punten waren: zijn gevoel voor stijl en kwaliteit, en zijn gave om een kwestie bij het juiste eind en met de juiste invalshoek aan te pakken. In het geval van Ter Duinen was dat de onderscheiding van handschriften die in het klooster zelf gemaakt waren, en handschriften die, in een geheel ander, vroegstedelijk milieu tot stand gekomen, van buiten af in het klooster waren gebracht. Dit is evident de juiste aanpak om met de studie van zo'n collectie te beginnen; des te erger dat in de afgelopen veertig jaar op geen enkele van de talrijke andere Belgische scriptoria zulk een analyse is toegepast ...

Eenzelfde kwaliteit ziet men in enkele andere publikaties uit deze tijd: zo de paleografische situering van een handschrift, bij zijn studie van het boek dat een elfde-eeuwse bisschop aan een Utrechtse kerk gaf; de analyse van de omwerkingen, in het Evangeliarium dat Graaf Dirk III aan Egmond schonk. Het feit, dat de door Lieftinck gegeven oplossing niet altijd, of niet altijd geheel, de juiste blijkt te zijn, is van minder belang dan het feit dat zijn aanpak origineel is en op het juiste punt aangrijpt. Ook tonen deze studies hoever Lieftinck zich inmiddels verwijderd had van de puur inhoudelijk gerichte houding van zijn eerste jaren: zij zijn echte voorbeelden van 'de handschriftenkunde om haar zelfswil bedreven: voor de cultuurgeschiedenis zijn de hss. dikwijls de enige bron en de studie van het uitwendige daarvan kan een echte archeologische wetenschap zijn'.

Met deze moderne kijk op handschriften – die men tegenwoordig ‘codicologisch’ noemt – lag hij precies in de lijn van de kringen rond het jonge Belgisch/Franse tijdschrift *Scriptorium* en van de groep die uiteindelijk het Comité international de Paléographie (latine) werd (en die hem ook hielp een netwerk van buitenlandse vrienden te vormen, met name in Engeland). Reeds bij het eerste Colloque van deze groep was hij uitgenodigd zijn ‘Nomenclature des écritures livresques’ te presenteren, en plaatste zich daarmee duidelijk in het oog van de paleografische wereld. Ook hier bleek zijn aanpak origineel, vernieuwend, en in essentie juist; zelfs al wist hij (ten dele wederom door zijn presentatie) niet iedereen te overtuigen, anderen begrepen hoeveel hij daarmee tot de studie van de Gotische paleografie bijdroeg: ‘I bless his name every time the subject comes round’, schreef een Engelse paleograaf mij eens. Met minder innerlijke neiging, maar met grote loyaliteit en volledige inzet nam hij het Nederlandse aandeel op zich in de grote taak die het Comité zichzelf stelde: de internationale catalogus van gedateerde handschriften. De voorbereidingen vorderden snel; toch duurde het tot 1964 voor het eerste deel feitelijk verscheen. Weer was Lieftincks aanpak origineel: niet tevreden met een mechanische registratie per jaartal, had hij er een echte ‘catalogue paléographique’ van gemaakt, wat in het buitenland op enig onbegrip stuitte.

Lieftinck had nu zijn beste jaren bereikt. Onder de noemenswaardige studies van deze jaren wil ik er slechts enkele noemen: zijn methodisch nog steeds geldige recensie op Maartje Draaks editie van *Lanceloet en het hert met de witte voet* (1954), zijn ontdekking van het Fuldase Gellius-handschrift in Leeuwarden (1955), zijn verfrissende studie van het Zutpens-Groningse Maerlant-handschrift (1959 in de *Mededelingen* van de KNAW verschenen), de facsimile-editie van het vroegkarolingische Leidse Servius-handschrift waarmee hij in 1960 de reeks *Umbrae codicum occidentalium* opende, en zijn bijdrage tot de discussie over de zogenaamde ‘impositie’ bij handschriften (1961). In 1957 legde hij zijn bibliotheekfuncties neer (hij was immers nog steeds conservator der handschriften en onderbibliothecaris); in 1959 ontving hij een eredoctoraat van de Vrije Universiteit te Brussel (van 1965 tot 1971 zou hij ook als ‘geaggregeerd hoogleraar’ colleges aan deze universiteit geven); in 1961 werd hij lid van deze Akademie, en in 1964 buitenlands lid van de Koninklijke (Vlaamse) Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België.

Maar ondertussen tekende zich een nieuwe verschuiving in zijn werk af. Zijn gevoel voor stijl, zijn behoefte aan werk van niveau hadden hem al in 1943 de kwaliteit van het (pas dit jaar naar waarde geschatte) *Ridderboec* doen onderkennen, en gaven hem in 1965, in zijn recensie van de Ragisel-editie van W.P. Gerritsen, die prachtige bespiegelingen over de vroege literaire cultuur der Nederlanden in die hij ‘de philologie in de oude en eerbiedwaardige betekenis van het woord’ noemde; diezelfde onvrede met het kwaliteitsarme trok hem nu naar de beeldende kunst. Bij het catalogiseren van de gedateerde handschriften had hij

in deel I de voor zijn gevoel interessantere niet-Nederlandse handschriften behandeld; de eigenlijke Nederlandse produktie had hij voor zich uit geschoven – en nu ontbrak hem de lust en de kracht zich wéér met die devotieboekjes bezig te houden: deel II bleef liggen. (Het verscheen uiteindelijk, door zijn opvolger bewerkt, in 1988). In plaats daarvan richtte hij zich nu op miniaturen. Sinds 1957 verschenen er studies over Vlaamse en Nederlandse miniaturen, met als sluitstuk zijn laatste grote werk, over de Meester van Maria van Bourgondië (1970). Kunsthistorici oordelen over deze werken niet zeer gunstig; en vooral zijn laatste boek lijdt weer onder een weinig doorzichtige presentatie; daardoor komen de vele waardevolle observaties, die daarin zijn neergelegd, helaas onvoldoende tot hun recht.

Hij bleef nog enige jaren publiceren, ook na zijn emeritaat (naar aanleiding waarvan hij een vierdelige bundel kreeg). Enkele artikelen over de *Liber Floridus* van Lambert van Sint-Omaars kunnen hier genoemd worden. Maar geleidelijk liet hij de wetenschap varen, half uit eigen keuze, half onvrijwillig, en trok zich terug op wat altijd al voor hem belangrijk was geweest: mystiek, muziek, natuur. Uiteindelijk echter kon hij zelfs niet bij zijn tweede vrouw en zijn eigen tuin in Oegstgeest blijven. In Overijssel bereikte zijn leven het einde.

Het is wellicht niet nodig Lieftinck onder de ‘grote’ handschriftenkundigen te rekenen, zoals mijn collega in Parijs deed; het zou ook bij hemzelf nooit zijn opgekomen zich zo in te schalen. Maar hij heeft zijn vak – dat hij reeds in 1951, met een voor die tijd verrassend moderne formulering, omschreef als ‘een nieuwe tak van de middeleeuwse archeologie’ – op hoogst respectabele wijze beoefend: in Nederland is hij op dit terrein richtinggevend geweest, en in het buitenland heeft hij ons land zeer adequaat vertegenwoordigd.

Maar daarnaast, of daarboven, zullen zij die hem gekend hebben hem nog lang in herinnering houden als een erudiet en beminnelijk mens.